

ՌՅԺԸ. 1869 — ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ. — ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ՆՇՄԱՐՔ ԵՒ ՆՇԽԱՐՔ

Ի Հայաստան Աշխարհի.

(Տես էրես 321)

Կարս՝ կարնոյ, և անով բոլոր փոքր Ասիոյ՝ պատուար և դուռ կըրնայ ըսուիլ Օսմանեանց արեւելեան հիւսիսային սահմաններուն. ամբողջեամբ հիմայ առաջին քաղաք է իրենց վիճակած Հայաստանին. և մեր հին աշխարհին մէջ ամենէն առողջ և ուժով մնացեալ տեղն կըրնայ ըսուիլ. միանգամայն և մէկ հատիկ ողջ մնացած Հայոց թագաւորանիստ քաղաքաց մէջ, որոց շատն բոլորովին աւերակ են, ոմանք կիսաւերակ, կամ անշուք գիւղ մը դարձած: Քաղաքական վարչութեամբ և առևտրի կողմանէ ալ մեր աշխարհին գոնէ երկրորդ կարգի քաղաքաց մէջ նախադասներէն է. վրաստանի և Ռուսաց բաժնին մօտ ըլլալով՝ աւելի շատ զանազան ազգաց կերպարանք կ'երևան 'ի կարս քան 'ի կարին. կովկասային ժողովրդոց դրացի և իջևան եղած է շատ

դարերէ վեր, Պարսկաստանի վաճառականաց ալ գործակից: Միով բանիւ՝ շատ կերպ տեսութեամբ, թէ բնական, թէ քաղաքական, թէ պատերազմական, թէ հայրենական, մեր աշխարհին ամենէն նշանաւոր շինից մէկն է Կարս, արքայաշուք քաղաքն վանանդայ:

Իբ. Այս գաւառիս չէն և անչէն գեղերէն շուտով անցայ՝ Շիրակայ հոչակաւոր չէն ու անչէնը դիտելու փափագելով. բայց նախ հոս փափագելով փնտռեցի և չգտայ այն իջեւանից գիշերն վանանդայ, որ արժանի էր ամենայն հայրենասէր Հայ մարդու ուխտատեղի մ'ըլլալու. վասն զի հայրենիք է սքանչելի և աննման անձի մը, յորում մեծապէս միացեալ էին սրբութիւն, գիտութիւն, խոհեմութիւն, արիւթիւն և հայրենասիրութիւն, և որ դժուարագոյն դարու և դիպաց մէջ մեր աշխար-

հին եկեղեցական և զինուորական դասուն միանգամայն հոգի և առաջնորդ եղաւ. այն է երէցն Ղևոնդ. որ թէ և սոսկ քահանայ մ'էր՝ բայց եպիսկոպոս և կաթողիկոսն ալ իրեն խորհրդով և հոգով կը շարժէին. անոր համար իրենց նահատակակից խումբն ալ ասոր անուամբ Ղևոնդեանք կը կոչուի, և վարդանանց զուգակից կը հռչակուի և կը տօնուի յեկեղեցւոյ և 'ի հայրենեաց: Հիմայ այս կողմերս իջեանից անունը չստելով՝ կարծեցի որ Ղարսայ մէկ վիճակին գլխաւոր աւանն՝ որ կէլէվան կը կոչուի 'ի Թուրքաց՝ նոյն իմ փնտռածս ըլլայ. սակայն ճամբաս հոս չգարձաւ, որ ծերունեաց հարցընեմ՝ կարծիքս ուղղելու. կը յանձնեմ իմ հետևողացս՝ այս գերագոյն հայրենասիրին հայրենիքը յերևան հանելու:

Իգ. Օսմանեան Հայաստանի ամրագոյն քաղաքէն հեռանալով դէպ յարեւելք՝ քանի մը գեղերէ անցայ, ինչպէս Գալֆա-օղլի, ուր մեծ ջրի աւազան մը կայ, Մշկուշ, և այլն. և քիչ մը բլրաձև բարձրացեալ դիրքեր անցնելով, իմացայ որ հիմայ Շիրակ գաւառն և գաւառին մէջն եմ եղեր: Հայաստանի 200 կամ ըստ ոմանց 620 գաւառաց մէջ գուցէ հազիւ երկու կամ երեք հատ գտուին հաւասար կամ մօտիկ Շիրակայ՝ աղգային յիշատակօք լի՝ կամ թէ յիշատակաց վկաներովը, որք են հիմայ կանգուն, կիսականգուն, աւեր և կիսաւեր և բնաւեր չէնք: Դեռ շատ չէն և ամայի գեղերու քով՝ անոնց ծեր պահապանի պէս կայնած կամ հանգչած են եկեղեցիք, տաճարք, մատրուք, քառակուսի բոլորակ գմբեթաւոր սաքաչէն. քիչերն դեռ յերկինք կը բարձրացընեն իրենց բազմադարեան ձիւներէ բուքերէ անցած դուլխները, շատերն՝ իրենց ամուր և հաստահիմն կողերուն վրայ միայն կռթընած՝ կարծես թէ մահուան և անմահութեան կռիւ կ'ընեն ժամանակին դէմ, ոմանք ինչուան 1300 տարիէ վեր: Իրաւ շատ ընդարձակ է Շիրակայ գաւառն, հարաւէն մինչև յերասխ գետ, արեւելէն մինչև յԱրա-

գած լեռ տարածուած, սակայն կ'երևի թէ դեռ երբեմն իրեն չէնքերուն համար նեղ եղած է: Այնքան բազմաթիւ են եղեր բնակիչքն. այս ալ նախապէս իր բազմաբնութեան համար, որով հռչակուած է 4000 տարիէ վեր: Վասն զի ըստ աւանդութեան նախնեաց մերոց, Հայկայ թոռնորդին Շարա՝ թէ շատակեր և թէ շատղաւակ՝ ասկէ յարմար երկիր մը չգտաւ իրեն բնակութեան. որ թէ և բարձրութեան համար ցուրտ և սակաւապտուղ է, բայց առատ և ընտիր ցորեն մ'ունի, որ երկրին բոլոր բնակիչքը սնուցանելէն զատ՝ կը բաւէ շատերու ալ: Ամենուն յայտնի է մեր հին Հայկազանց ատենէն կրկնուած առակն՝ շատակեր հիւրերու համար, « Թէ քո՝ Շարայի որկորն է, մեր՝ Շիրակայ ամբարքն չեն »:

Շիրակայ չորս կողմը նայած ատենդ՝ բնութեան մէկ հսկայն մէկէն դիմացդ կը կանգնի ահեղ կերպարանօք և մեծութեամբ, — Արագած լեռն. — որ Հայաստանի չափեալ լեռանց մէջ բարձրագոյնն է յետ Մասեաց, 12,600'. և գուցէ քան զՄասիս լայնագոյն, ընդարձակ կողերով և ստորոտիւք. ուսկից շատ առուակներ կ'իջնան կ'երթան դէպ 'ի հիւսիս յԱրարատեան դաշտաւառը. լեռան դուլխն ալ ճգրքոտած՝ բրդաձև ապառաժներովը կ'իմացընէ թէ որչափ աշխատանք տուեր է երկրին, անոր ծոցէն դուրս ելնելու, և որչափ աշխատանք կրեր է իր ծոցի հրաբուխէն, որ՝ սգիտէ՝ քանի դարեր բորբոքելով որոտալով բոցեղէն հեղեղներ փսխելով իր երիտասարդութիւնը անցուցեր է, և հիմայ ծերացեալ և դադարեալ, ծծմբածոր արտառնքով կուլայ իր անցեալ եռանդուն հասակը: Երբեմն վառ և յետոյ մարած լապտերի մը պէս միշտ կանգուն կեցած բազմաբլուր մարդկան ցեղից դիտարան եղած, և հիմայ լուռ վկայ մ'է:

Շարայի անուամբ (որ ստուգիւ պէտք էր Շիրա ըլլալ) Շիրակ ըսուած, և անոր սերնդեամբք բնակուած, այս գաւառս՝ Արարատայ մօտ և դրացի, ան-

շուշտ անոր ալ վիճակակից՝ արքունա-
կան ազնուական երկիր մ'էր. անոր
համար հին դարուց մէջ չեն յիշուիր
Շիրակացիք՝ իբրև առանձին նահապե-
տութիւն կամ տոհմ մը. Դ դարուն
սկիզբները՝ մեծն Տրդատ, երբ իր և Լու-
սաւորչի արշակունի ցեղին մէկ պայա-
զատն՝ կարէնեան կամսարն՝ փախչելով
սասանեանց թագաւորէն իրեն ապաւի-
նեցաւ, տուաւ անոր այս գաւառս
'ի ժառանգութիւն. և յետ անոր մա-
հուան՝ որդւոյն Արշաւրայ պարգեւեց ոչ
միայն երկիրը, այլ և անոր մէջ ցեղա-
տէր կամ նահապետ մ'անուանիլն, կո-
չելով զայն Կամսարակաւն. բայց աւելի
ևս անոր անուամբն Արշարուռնիք (և
ռամկաբար Աշորնիք) ըսուեցաւ եր-
կիրն. սակայն հին անունն ալ պահուե-
լով Ե-ի դարուց մէջ անոր տեարքն կ'ը-
սուէին Տէր Շիրակայ և Արշարունեաց,
իսկ ազգաւ՝ Կամսարական կամ Արշա-
րունի կոչուէին: 400 տարւոյ չափ Հա-
յոց իշխանաց կամ նախարարաց մէջ
ամենէն պատուաւոր և բարձրագահնե-
րէն էին Շիրակայ տեարքն, վասն զի
Արշակունեաց կամ թագաւորաց ցեղա-
կիցք կը ճանչուէին. և երբ թագաւո-
րութիւն և քահանայապետութիւն վեր-
ցուեցաւ 'ի Պահլաւունեաց, այս ցեղս
իրբև անոնց շարունակութիւն մը աւելի
պատուեցաւ: Յայտնի են 'ի պատմու-
թեան գործք Արշաւրի, քաջին Սպան-
դարատի և իր քաջ որդւոյն Գազաւոնի,
վարդանայ փեսայ և սիրելի Արշաւրի,
անոր որդւոցը Ներսէսի և Հրահատայ՝
սրտակից և նիզակակից բարեկամացն
վահանայ Մամիկոնէի, որոց քաջու-
թիւնն և իրարու վրայ ունեցած սէրն՝
անմահանալի յիշատակ թողուցին: Ա-
սոնց պայազատքն մեծ պատիւ գտան
'ի կայսերաց Յունաց, պարսիկ և ռալի-
հիւսպատ կոչուելով, և երբեմն բոլոր
յունական Հայաստանի վերատեսուչ
կամ կողմնակալ կարգեցան, ինչպէս ի-
րենց նախնին Գազաւոնն ալ փոխանակ
թագաւորի զրուեր էր Կոմս պատուա-
նուամբ, երբ արևելեան մասին վրայ
դեռ Հայ թագաւորք կային: Մինչև և

դարու սկիզբները կը յիշուին Կամսա-
րական տեարք Շիրակայ. որոց մէջ յե-
տին երևելի եղողն է Ներսէս ապիհիւ-
պատ պատրիկ՝ անուանի քաջութեամբ,
խոհեմութեամբ և բարեպաշտութեամբ,
որուն ընծայեց Գրիգոր Արշարունեաց
քորեպիսկոպոսն անոր խնդրանքը դրած
լնթերցուածոց մեկնութիւնը: Ասոր
զուստրն Շուշան յամի 705 վկայական
մահուամբ կատարեցաւ ամիրապետաց
արքունիքը, տարի մ'առաջ գերի քշուած
ըլլալով հոն, Արաբացւոց Կրակէն ազա-
տած ազնուականաց որդւոց հետ. իր
եղբայրն Գազիկ նոր եկեղեցի մը շինեւ
և նաւակատիքը կատարելու վրայ էր,
երբ լսեց քրոջը վախճանը՝ երկու յի-
շատակը մէկտեղ կատարեց: Ը դարուն
վերջերը՝ Բագրատունի իշխանը գնեցին
'ի Կամսարականաց Շիրակայ և Արշա-
րունեաց երկիրները. (վասն զի առան-
ձին գաւառ մը սեպուեցաւ Արշարուռ-
նիք, որ Երասխայ նեղուածք եղբրքնե-
րուն վրայ տարածուած ըլլալուն հա-
մար՝ Երասխաձոր ալ կ'ըսուի): Բագ-
րատունիք աւելի շէնցուցին զՇիրակ,
իրենց ոստանը, այսինքն իշխանանիստ
բնակարանը փոխադրելով հոս, և հաս-
տատելով 'ի Շիրակաւաւն կամ յերազ-
գաւորս, և յետոյ յԱնի բերդաքաղաք,
որ ժ դարուն մէջ ոչ միայն Շիրակայ՝
այլ և բոլոր Հայաստանի առաջին քա-
ղաքն եղաւ, նոյնպէս ալ մնաց քիչ շատ
փառք ժԱ-ժԳ դարուց մէջ. բայց 'ի
կէս ժԱ դարու բուն Բագրատունեաց
և Հայոց ձեռքէն ելաւ, վաճառուելով
Յունաց. յորոց քիչ ատենէն խլեցին
Թուրքք Սէլյուկեանք, և Շէտտատեան
տոհմի մը յանձնեցին. ասոնցմէ յափշտա-
կեցին Վիրք 'ի վերջ ժԳ դարու 'ի ձեռն
երկայնաբազուկ և քաջաբազուկ իշխա-
նացն Հայոց Զաքարէի և Իւանէի. ասոնց
որդւոց կալուածք էր Անի, երբ տիրեցին
Թաթարք. իսկ ասոնց տիրապետութե-
ատեն ժԳ դարուն մէջ նուազեցան,
աւրուեցան վերցուեցան թէ Անիի և թէ
բոլոր Շիրակայ շուքն և փառքն. և յե-
տագայ դարուց դէպքն և պատերազմ-
ներն Թուրքմէնից, Թաթարաց, Պարսից,

Թուրքաց և Ռուսաց մինչև 'ի մեր օրերս, նոյն աւերքը շարունակեցին, միայն քանի մը շինութեամբք մխիթարելով այնքան անմխիթար աւերածները, որք մեծ մասամբ մ'ալ անհետ աննիշ կ'ըլլան:...

Վասն զի ինչպէս վանանդայ՝ այսպէս ալ Շիրակայ մէջ շատ անգամ պատերազմն իր արհաւիրքը սփռած է. և դեռ վերջին Ղրիմու ըսուած պատերազմաց տարիները՝ հոս ալ կատարուեցան այն արիւնալից գործերը, զոր՝ ստէպ պատահելուն համար՝ իբրև սովորութիւն եղած է առանց ամբնջալու պատմել. սակայն գոնէ ժամանակակից մը պէտք չէ առանց ցաւոց յիշէ. իսկ ականատես մը այն պատերազմի դաշտերուն, եթէ սիրտ ունի՝ չի կրնար առանց սոսկման և բոլորովին ցամաք աչքով նայելու անոնց վրայ, մինչդեռ ինքնին քանի մը պժգալի նշանք հոն եղած մարդակոտորութեան՝ կը պահանջեն այս գլխոյ հարկը: Եւ ահա այսպիսի տեսարան մը բացուեցաւ ինծի Շիրակայ առաջին սահմանաց վրայ. Քիւրէկ-տէրէ գեղէն անցնելուս ատեն, ուր 1854ին օգոստոս ամսուն վեցին գրեթէ 80,000 զինուոր մարդիկ, կէս թուրք կէս Ռուսք, իրարու դէմ ճակատեցան, կռուեցան, զարկին ընկան. և յաղթող սեպուեցան Ռուսք, որոց մեծ զօրապետն էր Հայազգին Բեհբուդով. որ յետ 666 ամաց՝ Չաքարէի և Իւանէի յաղթանակները արթնցընել կարծուեցաւ: Գուցէ ընթերցողքս յիշեն դեռ նոյն օրերը լրագրաց պարագլուխ Լոնտոնի Դայմը լրագրին մէջ կարդացածնին. անոր թղթակցաց մէկն կամաւ եկեր էր տեսնելու և տեղեկութիւն տալու զիպուածներուն. և այսպէս կը գրէր առջի իրիկունէ. «Հանգարտ զիշեր մ'էր, երկընքին երեսը ամպ չկար. լուսինն պայծառ ու հեղասահ, Սալվատոր Ռոզային նկարներէն մէկուն նման: Սահմանին մէկալ կողմը թուրքաց ճերմակ ու կանաչ վրաններուն երկայն և լայնասփիւռ շարից միջէն կ'երևային հոս հոն զատուած դալարաբոյս ըլլակներ գէպ 'ի

կարսի դաշտակողմը, որոց մէկուն ստորոտը կ'երևայ Օսմանեան բանակին մէկ մասն: Ալ աւելի հեռուն աղօտ աղօտ կանգուն կ'երեւան կիւմրի բերդին ճերմակ աշտարակներն՝ համապայծառ լուսնին լուսովը, իսկ անոնցմէ ալ անդին վրաստանի ձիւնապատ լեռանց խրոխտ գագաթունքն կը բարձրանան անմթար երկնից պարզութեան մէջ: Ամենին առանց ջանալու վարպետ և գեղեցիկ նկարագրութիւն մ'ընելու՝ կըրնամ ճամարտութեամբ ըսել, որ խիստ քիչ անգամ տեսեր եմ ասոր նման պրանչելի լուսնկայի մէջ շրջանկար տեսլարան մը, որուն խաղաղական մակերևոյթն քիչ ատենէն վերիվար պիտի ըլլար, պիտի մթննար՝ պատերազմի մահասփիւռ ուրոտմամբ»: Յիրաւի նոյն իսկ կէս գիշերուն՝ Օսմանեանց սպարապետն Զարիֆ փաշայ քչեց բանակը Ռուսաց վրայ, որ Հաճիպէի գեղին քով բանակեր էին. առաւօտանց յարձակեցան Օսմանեանք և յաջողութեամբ ետ քչեցին զՄոսկովս. բայց երբ ասոնք սկսան մեծամեծ հրետներով ուժմբ թափել՝ ետ քաշուեցան Օսմանեանք. և թէպէտ խուրշիտ և թահիր փաշայք շատ քաջութեամբ դէմ կեցան և հինգ ժամ կռուեցան, բայց իրենց հեծելազունն ետ քաշուած ըլլալով՝ բոլոր բանակն ալ դարձաւ 'ի կարս. քանի մը հազար մեռած և վիրաւոր թողլով, քանի մը հազար ալ գերի. Ռուսաց կողմէն ալ գրեթէ նոյնչափ մարդ ընկաւ. Բեհբուդով քիչ մը մերձակայ սահմանները այրելով և աւրելով յետ դարձաւ, չհամարձակելով, որ և է պատճառաւ, Ղարսայ վրայ յարձըկելու: Ահա այս քիչ տարի առաջ խռովեալ դաշտերէն կ'անցնէի, ուր այն օր 140 որոտաթունդ հրետք պատերազմին տագնապները կը պատմէին. իսկ հիմայ միջօրէի խաղաղութեան և լուսութեան մէջ՝ միայն ամառնային մորեխաց ճռճուալն կը լսուէր. քանիպատիկ սրտառուչ և ազդու՝ քան այնքան որոտմունքն և բախմունք:...

Այս ձայներով զբաղած քանի մը ժամէն հասայ Ախուրեան (Արփա-չայ) գե.

տոյն եզերքը, որ զգաշան Շիրակայ կ'ընդմիջէ, և անով նաև սահմանաբաժին կ'ըլլայ հոս Օսմանեանց և Ռուսաց ինքնակալութեանց: Այն շարժուն սահմանին եզերքը նստած յօգնութիւն առնելու, յետ այլևայլ մտածութեանց՝ կարգն եկաւ որոշելու թէ անցնիմ արդեօք զայն, եթէ դեռ թափառիմ արդէն գտուած կողմս:

ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ
ԲԱՐԻՌՔ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
(Տես երես 333)

Մըրկի սպառնալիք:

Այն ծածուկ գժտութիւնը՝ որ քահանային և վարժապետին մէջ ծագեցաւ՝ սեղանին վրայ հետզհետէ զգալի ըլլալով, մեր իշխանին սիրտը կը խռովէր և համեղ կերակուրներ ուտելու և խորժակ չունենալով՝ զորոնք առատ դիմացը կը շարէին, աւելի ևս կը նեղուէր. վասն զի զինուորական կրթութիւնը իրեն ուսուցած էր ամեն փափկութիւն և զեղխութիւն արհամահել: Այնպէս հիւս ամեն բաներուն պէս այս սեղանին վախճանն ալ հասաւ, հակառակ ճշմարտութեանս, թէ Մարդ չապրիր որ ուտէ՝ այլ կ'ուտէ որ ապրի: Վասն զի տանուտէյը չափազանց ուտելով հանդերձ՝ դարձեալ ուտելաց վրայ կը մըտածէր ու կ'ըսէր հիւրերուն.

— Տեսա՞րք իմ, աղքատ սեղանին վերջը եկաւ. հիմա կը մնայ երթալ ապակեփակ ջերմանոցին քովի սենեակը անուշ թախանձանացը զիջանիլ: Երբ ամենքն ալ հասան պարտիզին մէջ տաճկական ոճով զարդարած մեծ ամրանոցը, նախ բոլոր տղայք անուշե-

ղէններէն իրենց բաժինը առնելով՝ պատուէր ընդունեցան դուրս ելլալ և զանազան խաղերով զուարճանալ: Տղոց երթալէն ետքը սենեկապանը տիրոջը ծխելու երկայն եղէդ մը տալով՝ ականջէն վար բան մը զուրցեց:

— Ո՛հ, ինչուան երբ պէտք է կրել այս շարունակ ձանձրութիւնը, կանչեց տանտէրը. յետոյ վարժապետին դառնալով ըսաւ. Կալուածոց վրայի ծառայն՝ զոր այսօր արձրկեցի, հիմա եկեր է ինձ մէ բարի վկայական ուղելու, իր ըրած շարութիւնը մոռցած. թէպէտ չաժէր որ այն ապիրատին համար մարդ գրիչը ձեռքն առնու, սակայն ես չեմ ուղեր անոր փաստը. գնա, յարգոյ վարժապետ, կարգաւորեալ վկայական մը գրէ և վրան իմ կնիքս զարկ, փոյթ տանելով իսկոյն դռնէն դուրս հանելու զանիկայ: Ետքը հիւրերուն. Մտածեցէք մէյ մը, կ'ըսէր, թէ այս ամբարիշտ մարդը ինչպիսի յանդգնութեան ձեռք զարկաւ. նախ անցեալ ձմեռ անտառէս վառելու փայտ գողնալով իմ յատուկ սայլովս ու ձիերովս՝ չար գողակցին տունը կը տանէր որ յետոյ ծախեն. վերջապէս այս գողութիւնը յայտնի եղաւ. բայց ինքը բոլորովին կ'ուրանար. հարի զինքը ձիու խարազանաւ և այնու սիրտս հանգչելով ներեցի ըրածին, շատ աշխատասէր ըլլալուն համար. ետքը ապեւրախտ ծառայն փոխանակ շնորհակալ ըլլալու ինծի և հաւատարիմ մնալու, սկսաւ ծախել դաշտերուս չոր խոտը, և այն ալ շատ քանակաւ: Բայց վերջապէս համբերութիւնս հատնելով՝ երէկ զինքը լաւ մը յանդիմանեցի և ծառայութենէս ալ հանեցի. ուստի կարծեմ որ ասոր համար զիս մեղադրող չի գտուիր:

— Ես առաջին անգամ այն չարագործը տնէս դուրս կը վարէի, ըսաւ մեր իշխանը. վասն զի մէկ ծառային անհաւատարմութենէն չարօրինակ առնելով յաճախ ուրիշ ծառայք ալ կ'աւրուին:

— Իմ միտքս ալ տյն էր, պատասխանեց տանտէրը, և հանելով ոսկի մատանին՝ իր կնիքը՝ տուաւ վարժապետին,